

İRANLI ŞİİLERİN SAFEVİLERE BAKIŞI

Bahtiyar Murat ARAS*

Öz

İran'da 1501 yılında büyük bir devlet kuran Şah İsmail Safevi'nin Anadolu Alevileri üzerindeki etkisi hala devam etmektedir. Alevilerin gözünde insanüstü özellikler taşıyan Şah İsmail, Osmanlı vatandaşlarını büyük ölçüde etkileyerek Anadolu'dan İran'a ciddi bir göç dalgasına sebep olmuştur. Bu nedenle Şah İsmail, Osmanlı tarafından hedef haline gelmiş ve verilen fetvalarla din dışı ve din düşmanı olarak kabul edilmiştir. Bu dönem meydana çıkan ve Safevilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları Kızılbaş ifadesi, Osmanlılar için inançtan öte siyasi bir anlam ifade etmiştir. Şah İsmail döneminin etkileri Sünni Osmanlı yönetiminde uzun süre hissedilmiş ve Safeviler tehlikeli bir düşman olarak algılanmıştır. Sünni Osmanlı Devleti, Safevileri Şia meselesinden dolayı ağır bir şekilde suçlamıştır. Ancak Şiilerin Safevileri hakkındaki görüşleri pek ele alınmamıştır. XVI. yüzyılda Şiiliği İran'da resmi inanç haline getiren Safeviler, Şiiler tarafından Sünnülerden daha ağır eleştirilmektedirler. Bu durum Safevilere karşı menfi bakışın sadece dini anlayış farklılığından olmadığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Şah İsmail, Alevi, Sünni, Osmanlı, Safevi, Kızılbaş.

Safavids According To Shite Iranians

Abstract

Shah Ismail Safavi, who established a great state in Iran in 1501, has continued its influence on Anatolian Alevis till now. Shah Ismail, who has exceptional superiorities in the eyes of Alevis, has a great impact on the Ottoman citizens and caused a serious wave of migration from Anatolia to Iran. The result of this was targeted by the Ottoman administration and charged with irreligion. The term of "Kizilbash" emerged in this period and it had a more political meaning than religion. The Safavids were regarded as enemies by the Ottomans, and the name of Kizilbash made a bad sense for them. It would be thought that Shi'ite Iranians would not make the accusations made by the Ottomans to the Safavids who brought Shiism to Iran. However, the anger against the Safavids in the Shiite Iranians is higher than the Sunnis. This situation shows that the negative view against Safavids, which made the official religion of Shi'ism in 16th century in Iran, is not only from the difference of religious understanding.

Keywords: Shah Ismail, Alevis, Sunnis, Ottomans, Safavids, Kizilbashs.

* Tarih Doktoru, Kahramanmaraş.

İslamiyet, daha birinci yüzyılı tamamlamadan büyük mezhepsel ayrılıklar yaşamaya başlamıştır.¹ Bu olaylar günümüze kadar artarak süre gelmiş ve İslam Dünyası içinde derin kırılmalara yol açmıştır. Bilhassa Kerbela'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve sonrasındaki trajik olaylar silsilesi bu ayrılığı daha da belirginleştirmiştir.² Bu, dini bir anlayış farklılığından ziyade tamamen siyasi bir iktidar kavgası olsa da zamanla dini anlayışlarda ve içtihatlar da belirgin farklar gözlenmiş, neredeyse aynı dine mensup olup olmadıkları tartışılır olmuş, farklı kesimlerin din ulemasının bu yönde çeşitli fetvalarına rastlanmıştır. Emevilerle, Abbasiler arasındaki amansız siyasi mücadelenin İslam Dünyası'ndaki fikri hareketlerdeki radikalleşmeye çok büyük etkileri olmuştur. Bu mücadele esnasında görülen karşılıklı tavırlardaki aşırılıkları İslamiyet sınırları içerisinde izah etmek mümkün değildir.³ 10-12. yüzyıllar arasında Mısır'da kurulan Şii Fatımiler Devleti'yle başlayan şiddetli mücadele dönemi,⁴ Selçuklu Devleti'ni yaklaşık 150 yıl meşgul eden Hassan Sabbah'ın İsmailiğe Şiiliği adlı batini hareketleriyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönem yaşanan dini terör olaylarının da etkisiyle Sünni Selçukluların mezhepsel olaylara bakışları değişerek daha radikal bir hâl almıştır.⁵ Moğol istilasının Sünni Türk dünyasına etkisi çok ağır olmakla beraber Şii Hassan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni de yerle bir etmiştir. Ancak Bağdat'ın işgali döneminde Moğollarla birlikte olan ünlü Şii Türk din adamı Nasürüddin Tus-i'nin etkisiyle Moğollar ile Şiiler arasında yakınlaşma meydana gelirken, Sünnilerin ve Moğolların birbirlerine karşı düşmanca tavırları hep devam etmiştir.⁶

Kısa süren Büveyhiler dönemi harici İran'ın İslamiyet boyunca genel eğiliminin Sünnilik yönünde olduğu bilinse de⁷ Safevilerle beraber süratle bir şekilde zorla Şiileştirme hareketi başlatılmıştır.⁸ Bu Şiileştirme hareketini sadece bir mezhebi değişiklik gibi görmek çok doğru bir yaklaşım olmaz. Çünkü bilhassa Anadolu Türkleri arasında yaygın olarak görülen Aleviliğin İran'a geçişi ve orada bir devlet mezhebi olarak oluşmasındaki en büyük figür Şah İsmail'dir. Onun etrafında oluşan bu devletin bir hakan soyundan gelmediği için kabul görmesi Türk töresi açısından imkânsız görülmüş, bu gerçek, rekabet halinde bulunduğu diğer iki Sünni Türk devleti Osmanlı ve Özbek sultanlarınca sürekli bir aşağılama vurgusu olarak kullanılmış, babasının hakan olmadığı vurgulanarak, hükümdar olamayacağı sürekli zikredilmiş ve onun

¹ Claude Cahen, *İslamiyet*, 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s. 32.

² Ethem Ruhi Fırlı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (Özet)*, İlmî Neşriyat Yayınları, İstanbul 1994, s. 28.

³ Son Emevi hükümdarının öldürülmesinden sonra Şam ele geçirilmiş, Abdullah hilafet makamına geçmiş, Emeviler'in mezarları eşelenerek yakılmış, halifelik Abbasoğulları'na geçmiştir. (Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul 2011, s. 161.)

⁴ M.İra Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 2003, s. 480.

⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 130.

⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 138.

⁷ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 3.

⁸ Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992, s. 149; Lapidus, *a.g.e.*, s. 408.

ancak bir derviş olabileceği alaycı ifadelerle tekrar edilmiştir.⁹ Bu suçlamaların da etkisiyle Şah İsmail iktidarına meşruiyet kazandırmak için nesebini Ehl-i Beyt'e bağlamaya çalışmış¹⁰ ve bir imam olarak dini bir devlet kurma zorunluluğu meydana gelmiştir. Ancak kurulan Şii devletin idari mekanizmalarında hep Türk devlet geleneği uygulanmış seküler bir Türk devletiyle, ismiyle sınırlı bir Şii devleti sürekli çelişkiler yaşamıştır. Bu yüzden Şah İsmail'den hemen sonra devletin dini otoritesi tarafından başlatılan Şiileştirme faaliyetlerine rağmen devlet bürokrasisinde ve yönetimdeki Türk devlet anlayışı uzun süre muhafaza edilmiştir.¹¹ İran dışından bilhassa Cebel-i Amil ve Bahreyn'den getirilen¹² Şii ulemanın Safevilere dini açıdan bakışı başlangıçtan beri ciddi eleştirilere neden olmuştur. Bilhassa Şah Tahmasb döneminde bu dini otoritenin etkisi şahın kendi söylemlerinde de görülmüştür.

Safevilerin komşu Sünni devletlerle ve bilhassa Osmanlı Devleti'yle ilişkilerindeki gerginlik, dini anlayışlarında işin içine girmesiyle daha keskin bir boyut kazanmış devletler arasındaki mücadele aynı zamanda dini mücadeleye dönüşmüş ve bu devletler karşılıklı birbirlerini dinden çıkmakla ya da dinsizlikle itham etmiş ve bu konularda dini otoritelere fetvalar verdirmişlerdir.¹³

Safevi Devleti'nin sonlarına doğru bir Avşar Türk'ü olarak İran tahtında bulunan Nadirşah¹⁴ ise döneminde İslâm Dünyası içindeki ayrılığa son vermek gayesiyle Şiiliğin bir beşinci mezhep olarak tanınması için Osmanlı'ya başvurmuş ancak dönemin uleması tarafından reddedilmiştir.¹⁵ Bugün hala bölgesel anlamda birçok mezhepsel çatışmanın tarafı olan Suni ve Şii'lerin neden olduğu çatışmalar İslam Dünyası'nı bir terör çıkmazının içine sokmuş durumdadır.

Türkler, İslamiyet'e geçtiği günden bu yana yaygın olarak İmam-ı Azam Ebu Hanefi ve İmam Maturidi yolunu takip etmişlerdir.¹⁶ Bilhassa Hoca Ahmet Yesevi öğretisinden yola çıkarak Anadolu'ya kadar ulaşan Türk Müslümanlığı geniş bir hoşgörü iklimi sağlamış ve birçok farklı dinden tebaasını huzur ve barış içinde uzun yıllar idare etmiştir.¹⁷ Yine Türklerin içinde gelişerek Hacı Bektaş-ı Veli'yle Anadolu'ya ulaşan bir tasavvufi inanç olan Alevilikte, Türkler arasında yaygın bir taraftar kitlesine sahip olmuş isminden de anlaşılacağı üzere başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt'e büyük saygı duymuştur. Anadolu'da birlikte yaşayan Türk boyları içinde Sünni İslam'a mensup Hanefi-Maturidilerle Ehl-i Beyt'e bağlılık duyan Aleviler birlik ve beraberlik içinde yaşamışlar, bu durumlarını iki Türk Hakanı Sultan I. Selim ve Şah İsmail'in

⁹ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 40, 44.

¹⁰ Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 16, 23.

¹¹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 367.

¹² Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 72.

¹³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 117, 119.

¹⁴ Lapidus, *a.g.e.*, s. 412.

¹⁵ Kevserâni, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 25, 81, 104.

siyasi mücadelesine kadar sürdürmüşlerdir. Şah İsmail'le beraber siyasi bir figüre dönüşen Alevilik, Anadolu'da kendine birçok taraftar edinmiş¹⁸ ve Anadolu'dan binlerce Türkmen bu çatışmanın bir tarafı olmak adına Teke Sancağı'ndan başlamak üzere Türkiye'nin dört bir yanından Tebriz'e doğru harekete geçmiştir. Bu şekliyle Aleviliğe ve bunu kullanan Şah İsmail'e karşı Osmanlı Devleti'nden ani bir tepki gelişmiş Alevilik ve Aleviler adına "Kızılbaşlık" adıyla çok ağır ithamlar ihtiva eden suçlamalar baş göstermiştir. Bu insanların varlığı uzun yıllardır bilinmesine rağmen bu döneme kadar böyle takibe şimdiye kadar uğramamış olmaları bunun dini değil bir siyasi tepki olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.¹⁹ Bilhassa 1514 Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrası iki sultan arasından karşılıklı mektuplarla başlayan bu atışmalar²⁰ ve propagandalar zamanla yaygınlık kazanmış ve bugünlere kadar devam eden bir Alevi-Sünni ayrışması meydana getirmiştir. Bu siyasi kamplaşmanın meydana getirdiği ayrılık iki kesimden insanları uzun yıllar etkileyerek birçok önyargıya sebep olmuş hatta zaman zaman büyük düşmanlıklara neden olan çatışmalara yol açmıştır. Bu dönemden itibaren siyasi hasım durumuna düşen Alevi ve Sünniler bu suçlamaları her buldukları platformda dile getirerek taraflar birbirlerini dinsizlik ve kâfirlikle suçlamıştır. Ancak yapılan araştırmalar Alevilerin, Sünni Türkleri, Şii İranlılara tercih ettiklerini göstermiştir.²¹ Bu belki ilk başta çok şaşkıncı gelebilir ancak Şiilerin Safevilere karşı değerlendirmeleri Sünnilerden bile daha sert olmuştur. Bilhassa o dönemle ilgili eserler meydana getiren klasik On iki İmamcı Şii anlayışa sahip İranlıların ne derece ön yargıyla Alevilere yaklaştıkları Aleviler için söyledikleri şu sözle gayet açık şekilde kendini belli etmektedir. İran Şiileri, Safevi Türkmenlerini "Al Şia'yı Kara Şia" yapmakla suçlamaktadırlar. Hatta bu yaygın propagandadan Şah İsmail'in oğlu Tahmasb'ın da çok etkilendiği görülmekte "Babamın kötü yolunu bıraktım" diyerek geleneksel Şia'nın Şah İsmail'e karşı yaptıkları isnatları kabul etmiş bulunmaktadır. Ayrıca dönemin Safevi kaynakları din anlayışındaki bu değişimi "İslam'ın esas kurallarının ve gerçek manasının anlaşılması" olarak değerlendirirken daha önceki uygulamaların doğru olmadığını ifade etmekte, Şah İsmail döneminin bitişini ise "zulüm ve düşmanlık binasının kökünden yıkılması" şeklinde anlatmaktadır.²² İranlı tarihçiler bu coğrafyada büyük bir devlet kurarak hem doğuya hem de batıya büyük tehdit oluşturan ayrıca bir muhalefet hareketi olarak doğmasına ve genelde hep o hüviyette kalmasına rağmen Şiiliğe siyasi bir kimlik kazandırarak bir devlet dini haline getiren Safevileri, "adam öldürmekten başka bir şey bilmeyen, zevk ve sefa için her şeyi yapan, cahil insanlar" olarak değerlendirmişlerdir. Devlet

¹⁸ Irana Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, Demos Yayınları, İstanbul 2006, s. 24.

¹⁹ Şah Tasmasb-ı Safevi, *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 80.

²⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 124, 127.

²¹ "Bozlar dedesi, Anadolu Alevisi'nin Sünnilerle beraber yaşayabileceğini ancak İran'daki gerici Şii'lerle yaşamayacağını ifade etmiştir." Bahtiyar Murat Aras, *Pazarcık Türkmen Alevileri*, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi 2017, s. 134.

²² Kazvini, *a.g.e.*, s. 63.

idaresinde “*Tacik*” dedikleri İranlılara ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir.²³ Bu isnatların temel sebebi Türklerin dini anlayışlarını diğer Müslüman milletlerin kolayca idrak edememesinden kaynaklanmaktadır.

Safiyüddin Erdebil’in Şii mi?²⁴ Sünni mi?²⁵ sorusuna bulunamayan cevabı bunun özünü oluşturmaktadır. Çünkü Sünni ya da Şii Türklerin dini yaşantıları ve yaklaşımları diğer milletlerden oldukça farklılık gösterdiği için bu dini anlayışı Arap ve Farslara çok anlaşılır gelmemektedir. Bugün Anadolu Aleviliği dediğimiz inancın Arap ve Farsların bulunduğu bölgelerde varlığını sürdürmemesine rağmen Sünni Türklerin idaresindeki Anadolu’da yaklaşık bin yıldır varlığını korumaktadır. Safiyüddin Erdebil’in tarikatına Moğolların ve Anadolu Türkmenlerinin intisap etmesi hele bu grupların Kızılbaş olması bunlar arasındaki talip-mürşit ilişkisi olduğunu gösterir ki, Alevilik açısından soy ve boy bağlantısı en güçlü teşkilat ocaklardır. Bir ocak hüviyetindeki Erdebil tekkesi sayesinde bu gruplar arasında ırki bir bağlantı ve lisan birliği mevcudiyeti kaçınılmaz görülmektedir. Ayrıca koyu bir Sünni olan Timur’un Safiyüddin’in torunu Hacı Ali’nin telkiniyle Şam’daki Yezidi mezhebindekileri kırması rivayeti²⁶ tam da Türklere özgü bir anlayışın hakim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Sünni Türkler en az Şii’ler ya da Aleviler kadar Ehl-i Beyt’e saygı gösterirken Hz. Ali’ye ayrı bir değer verirler. Görüldüğü üzere Erdebil Tekkesi kurulduğu günden bu yana hep Türk coğrafyasına hitap etmiş onlarla haşır neşir olmuştur. Şah İsmail ile başlayan İran milli kimliğini benimsemiş de belli ki rekabete girdiği Türk Hakanları Selim ve Şeybek Han’ın olumsuz etkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki sultan da ona sürekli bir sufi derviş olduğunu hatırlatarak takke, külah, tespih gibi hediyelerle onu aşağılamış²⁷ hatta annesinin Uzun Hasan’ın kızı olması da kastedilerek Türklerde Hanlığın anneden gelmeyeceği ona hatırlatılmıştır. Bu imalar onun Türk milli kimliğinden süratle ayrılmasına neden olan muhtemel gelişmeler olmakla birlikte, dini kimliğin sağladığı büyük gücün çok daha etkili olduğunu fark ederek, On İki İmam soyuna bağlanacak bir seçere²⁸ ve

²³ Gündüz, *a.g.e.*, s. VII.

²⁴ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 153.

²⁵ Safvet-üs Safa’ya göre; Safiyüddin’e mezhebini sordukları vakit, biz, sahabenin mezhebindeyiz, dördünü de severiz; dördüne de dua ederiz dediği, fakat ruhsat yolunu değil, azimet yolunu tuttuğunu kendisine uyanlara da bu yolu telkin ettiği, hatta oğlu Sadrüddin’in annesine eliyle dokunduğu vakit dahi Şafiiyye’ye uyup abdest aldığı yazılıdır (Abdülkadir Gölpinarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997, s. 229). Dönemin kaynaklarından Nuzhetü’l-Kulüb’da Erdebil şehrinde bahsederken, burada yaşayanların Şafi mezhebinden ve Şeyh Safiyüddin’in müritlerinden oldukları vurgulanır. Safevi kaynakları ise şeyhin mezhebi konusunda genelde sessiz kalır (Gündüz, *a.g.e.*, s. 16). Kuzey batı İran’da bir Kürt aileden gelen Sünni-Süfi bir din öğretmeni olan Şeyh Safiyüddin (1252-1334) tarafından kurulan Safevi hareketi de, kaotik ve sömürgeci askeri hâkimiyete karşı halk İslâmı’nın yeniden dirilişini temsil etti. Safevi hareketi diğerlerinin aksine 1501’den 1722’ye kadar devam edecek bir hanedanlığın kuruluşuna yol açtı (Lapidus, *a.g.e.*, s. 393.)

²⁶ Abdülkadir Gölpinarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997, s. 231.

²⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 96.

²⁸ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11.

Sasani hükümdarı Yezdigerd'in kızının bu soyla evliliği sonucu kendisi çok daha güçlü bir soy ağacına ulaşmıştır.²⁹ Tüm bunlara rağmen Şah İsmail'in oğlu Tahmasp'ın kendi doğumunu bile Türk Takvimi'yle anlatması ve kendisini bir Kızılbaş olduğunu belirtmesi, saray dilinin kesinlikle Türkçe olması onların Türk Kültürü içerisinde büyüdükleri konusunda hiç şüpheye yer bırakmamaktadır. Ayrıca şehrin mahallelerinin bile "Seksencik" gibi Türkçe isimlerden seçtiklerini söylemektedirler.³⁰ Bu yüzden dini anlayışları da Türk kültür şeklinde gelişmiş, tasavvuf ögesi ve sufi ağırlıklı bu mürşit talip ilişkisi³¹ ne tam Sünni bir görüntü vermiş ne de klasik Şiiler tarafından Şii olarak adlandırılmıştır.³²

Safeviler İran tahtını ele geçirdiklerinde İran'ın büyük ölçüde Sünni anlayışa sahip olduğu bilinmektedir. Şah İsmail ve ailesinin yetişip geldiği Erdebil Tekkesi'nin kurucusu Şeyh Safiyyüddin, 1252 yılında Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Erdebil yakınlarında doğmuştur. Bu konuda araştırma yapan birçok kaynakta Sünni olduğu zikredilen Şeyh Safiyyüddin'in³³ devlet yönetmek gibi siyasi bir anlayışa sahip olduğuna rastlanmamıştır. Tekke'nin ilk kez bu yönde bir takibata uğraması oğlu Sadreddin Musa döneminde olmuş ve Azerbaycan hâkimi Emir Çoban'ın emriyle tutuklanmıştır.³⁴ Ayrıca kendisinden sonra gelen nesillerden Şeyh Cüneyt ve Şeyh Haydar'a kadar Sünnilik harici bir görüntüsü tespit edilmemiş³⁵ hatta II. Beyazıt tarafından her yıl çerağ akçesiyle ödüllendirilmiş fakat bu dönemle beraber karşılıklı suçlayıcı mesajlar başlamış³⁶ netice olarak Şah İsmail ile beraber şiddetli bir Şiileştirme faaliyetine geçilmiş bu iş yapılırken çok ağır uygulamalar yapıp birçok cinayetler meydana gelmiştir.³⁷

Erdebil Tekkesi'nin ve ona şeyhlik yapan ailenin başlangıçta Sünniliği konusunda genel bir kabul olmasına rağmen onların daha sonra Şiileşmesi ve Anadolu Alevilerine liderlik etme konumuna gelmeleri aslında üzerinde en çok durulması gereken konudur.³⁸ Çünkü baba tarafı Erdebil tekkesi ve Şeyh Safiyyüddin'e bağlı olan Şah İsmail'in anne tarafı da Akkoyunlulara dayanan bir Sünni aile olması dolayısıyla Sünni bir eğitimden geçmiş olması beklenir. Ancak onun bütün Aleviler için mürşid-i kâmil, uğruna can verilen mehdi,³⁹

²⁹ Ali Şeriati, *Ali Şiastı, Safevi Şiastı*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 91; Kazvini, *a.g.e.*, s. 8.

³⁰ Türklerin it yılına denk gelen 920 Zilhicce ayının 26'sında (10 Şubat 1515) doğdum ve Türk takvimindeki biçiy yılına denk gelen Hicri 19 Receb 930 (23 Mayıs 1524) Salı günü kuşluk vaktinde, on yaşında iken, dünya hükümdarlık tahtına oturmam gerçekleşti (Şah Tasmasb-ı Safevi, *a.g.e.*, s. 10.)

³¹ Kevserâni, *a.g.e.*, s. 157.

³² Kevserâni, *a.g.e.*, s. 161.

³³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaphı, Ankara 2017, s. 24.

³⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 23.

³⁵ Ahmet Taşğın - Ali Yaman - Namiq Musalı, *Safeviler ve Şah İsmail*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 13, 14, 24.

³⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 162.

³⁷ Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

³⁸ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 16.

³⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 160-161.

ölmeyeceğine inanılan⁴⁰ efsane bir kişiliğe daha çocuk yaşta dönüşmesi kolay izah edilebilir bir konu değildir.⁴¹ Bu gelişmeleri birkaç şekilde izah etmeye çalışabiliriz. Birincisi, Erdebil Tekkesi'nde amcası Şeyh Cafer ile liderlik mücadelesine giren ve Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın müneccimleri tarafından kılıç zoruyla iktidarı ve mezhebi değiştireceği⁴² söylenmesi üzerine Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan dedesi Şeyh Cüneyt, burada karşılaştığı ve önemli nüfusa sahip Anadolu Alevilerden siyasi olarak faydalanmak istemiştir.⁴³ Çünkü dini liderliğe sahip bir aileden gelmesi onun bu potansiyeli nasıl kullanacağı konusunda çok tecrübeli hale getirmiş ve bunun sonucu Şii gulat fikirlerin rastlandığı ilk Erdebil Tekkesi mensubu olarak tanımlanmış⁴⁴ ve bu özellikleriyle Alevi dünyasına nüfuz etmeye başlamıştır. Ayrıca Anadolu'daki Alevilerin Osmanlı Devleti'nin resmi anlayışıyla zaman zaman çatıştığı bilgisine muhakkak sahiptiler. Çünkü Erdebil Tekkesi Anadolu'da birçok müridi bulunan popüler ve bilinen bir dergâh özelliği taşımış⁴⁵ ve Osmanlı sarayından da birçok iltifat ve yardım almıştır.⁴⁶

İkincisi ise başlangıçtan beri Türk müritlere sahip bu tekkenin lideri Şeyh Safiyyüddin'e "*Türk Piri*" denmesi onun Türkmenlerle ne kadar yakın ilişkilere sahip olduğunu gösteren en önemli göstergedir.⁴⁷ Bu samimiyet onları Türklerin taşıdığı inançlar konusunda son derece bilgi sahibi yapıyordu ki, bu kitlenin dini olarak kontrolü siyasi olarak da kontrolü anlamına gelecekti. İşte bu yüzden bazı araştırmacıların dediği "*tarikât Şiîliği*" ya da "*Sünniliğin Şiîleşmesi*" siyasi ana gaye ekseninde yavaş yavaş gerçekleşmiştir.⁴⁸

İşte İran'da böyle bir Şiîleştirme yapmalarına rağmen Safeviler, özünde Şii olmayan ve bugüne kadar da Şiîlerle bağlantılarını kabul etmeyen⁴⁹ Kızılbaş Türklere liderlik yaptılar.⁵⁰ Ayrıca Safeviler, dini uygulamalar anlamında en az Sünniler kadar Şiîlere de uzaktılar. Çünkü Türkmen Alevilerin dini uygulamalarıyla ve ritüelleriyle Şii Arapların ve Farsların uygulamaları arasında çok ciddi farklar mevcuttu.⁵¹ Namazın olmadığı bir ibadet yöntemini, kadın ve erkeğin beraber katıldığı cem erkânını ve içkinin yasak görülmemesini,⁵²

⁴⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 8.

⁴¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 73.

⁴² Gündüz, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Mehmet Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, s. 36.

⁴⁴ Devrin önemli tanıklarından Ruzbihan Hunci, Şeyh Cüneyd'in müridleri için "*sapıklar*", "*buzagıya tapanalar*", "*şeytanın askerleri*" gibi sıfatlarla andığı Anadolu Türkmenleri'nin Şeyh Cüneyd'i ilâh yerine koyduklarından söz etmektedir (Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 29).

⁴⁵ Gölpınarlı, *Şiîlik*, s. 12.

⁴⁶ Gölpınarlı, *Şiîlik*, s. 170, 172, 173.

⁴⁷ Ahmet Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu (Bisâti)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 86.

⁴⁸ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 105.

⁴⁹ Daftary, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁰ Rıza Zelyut, *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013, s. 24, 27.

⁵¹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11.

⁵² Alevi-Bektaşilerde cemler kadın erkek beraber yapılmaktadır. Ayrıca içkinin de dini bir yasak gibi değerlendirilmediği görülmektedir. Ancak Alevi-Bektaşî yazılı kaynaklarında dervişe namah-

Sünniler kadar Şiiilerin de anlama imkânı yoktu.⁵³ Ayrıca Alevilerin Türkmenler dışında hiç kimseye Aleviliği anlatamadığı açıktı ve bu yüzden yerel halka bu inancı kabul ettirmek için Irak ve Güney Lübnan (Cebel Amil) gibi başka bölgelerden klasik On İki İmamcı Şii ulemalara ihtiyaç duymuşlar⁵⁴ ve dini otoriteyi zamanla onlara teslim etmişlerdir.⁵⁵ Aleviler sadece askeri alanda ve devlet erkânında hüküm sürmüşlerdir. Şiilik açısından son derece bilgi eksikliğine sahip olmalarına rağmen⁵⁶ halife Ebubekir ve Ömer'e lanet okutacak kadar radikal bir yöntemi kullanmışlardır.⁵⁷

Şii ulemaların göreve gelmesiyle beraber Safevi Alevi anlayışı sürekli tartışılmış, Alevilerin izledikleri yol Şiiiler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu konuda araştırma yapan birçok Şii yazarda bu görüşü paylaşarak Safevilerin İslâm Dünyası'na büyük zarar verdiğini belirtmiştir. Bu yüzden İran'da Kızılbaş-Alevi yönetimi sadece Şah İsmail dönemiyle sınırlı kalmış, oğlu Tahmasb'la beraber İran gün geçtikçe Şiilemiştir.⁵⁸ Böylece Sünni Türklerle yüzlerce yıldır beraber yaşayabilen Türkmen Aleviler, Şii Araplar ve Farslar içinde elli yıl bile varlığını sürdürememiştir.⁵⁹

Şah İsmail, 17 Temmuz 1487 doğduğunda⁶⁰ aslında hem anne hem de babası tarafından yürütülen bir taht mücadelesi içine doğmuştu. İsmail doğduktan bir yıl sonra babası Şeyh Haydar, dayıları tarafından yollanan bir orduyla ortadan kaldırılmıştır. Bu hadiseden hemen sonra Şeyh Haydar oğulları, Sultan İbrahim, Sultan Hoca Ali, Şah İsmail ve anneleri Alemşah Begüm Akkoyunlular tarafından takibe alınarak hapsedilmişlerdir.⁶¹ Uzun Hasan'ın vefatından sonra başlayan taht kavgalarında Erdebil Tekkesi'nin gücünden faydalanarak kendine avantaj sağlamak isteyen Rüstem Bey, Şeyh Haydar çocuklarını serbest bırakmıştır. Ancak taht mücadelesi sonuçlanınca tekrar takibe alınmışlar ve bunun sonucu Sultan Hoca Ali öldürülmüştür. Kızılbaş müritleri tarafından kaçırılan Şah İsmail çocuk yaşta Erdebil tahtına oturmuştur. Bu sırada Akkoyunlular Devleti, süren taht mücadeleleri yüzünden iyice güçsüzleşmiştir. İşte tam da bu dönemde 1501 yılında İsmail şeyhlikten Şahlığa adım atmış, İran tahtını ele geçirmiş ve etrafındaki Kızılbaş Türkmen

rem ile bade içmek haram kılınmıştır. Ayrıca namahrem ile hamr (şarap) içenin erkâna konulması caiz görülmemektedir. Çok enteresan olmakla beraber alimlerde erkana girişi caiz olmayan kategorisine alınmışlardır. Çünkü Müslümanlara zülm ettikleri düşünülmekte ve şeytan fikirli olarak değerlendirilmektedirler (Taşgın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, s. 61-62.)

⁵³ Aleviliğin baştan beri birtakım batını öğeler barındırdığı şüphesizdir. Ayrıca Alevilik açısından son derece önemli yere sahip olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin de Sünni ekolün dışında bir inanca sahip olduğu açıktır. Çünkü Sünnilerin çok önem verdiği cemaatla namaz kılmanın yapılmadığını vilayetnameden anlıyoruz (Abdülbaki Gölpınarlı, *Vilayet-nâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli*, İnkılâp, İstanbul 1995, s. XI).

⁵⁴ *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, s. 63.

⁵⁵ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁶ Daftary, *a.g.e.*, s. 108.

⁵⁷ Daftary, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁹ Daftary, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁰ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 27.

⁶¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 585.

kitlesi git gide artmış ayrıca Anadolu'dan binlerce Türkmen ona katılmak için İran'a doğru koşmuşlardır.⁶²

Bu zorlu şartlarda tahta çıkan Şah İsmail doğduğunda çok sıkıntılı bir sürecin içinde dünyaya gelmiş, dedesi şeyh Cüneyt ve babası şeyh Haydar'ın iktidar için başlattığı yoğun mücadele ortamının⁶³ sıkıntılarını sürekli hissetmiş en yakın akrabaları olan dayılarının sürekli takibiyle sıkıntılı bir çocukluk evresi geçirmiştir.⁶⁴ Böyle bir baskı altında psikolojik olarak normal şartlarda yetişmesi beklenemeyen Şah İsmail, çocuk yaşlarda sürekli ölüm korkusuyla kaçmak ve saklanmak durumunda kalmış⁶⁵ aynı zamanda bir dini önder kabul edilerek sürekli Türkmenler tarafından kutsanmış ve ölümüne müdafaa edilmiştir.⁶⁶ Böyle bir amansız siyasi taht mücadelesi içinde büyüdüğü için hiçbir zaman Sultan Selim'in ona tavsiye ettiği anlamda bir sufi olup tekkesine kapanmamış, dini gücünü de kullanarak tahtı hedef olarak seçmiştir.

Bilhassa Sünni anlayışa sahip Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğulları olan dayıları tarafından öldürülmek maksadıyla takibe alınması ve sürekli Kızılbaş Türkmenler arasında saklanarak İran'a kadar gitmesi onun uygulamalarındaki aşırılıkları bir nebze izah etmektedir.⁶⁷ İran tahtını ele geçirir geçirmez, Sünniliğe duyduğu bu öfkeyle İran'da devlet eliyle ve şiddet kullanarak bir Şiileştirme harekâtına başlamıştır. Ancak bir devlet dini haline getirmek istediği Şiiliğin kendi inancı olan Kızılbaşlıkla pek benzememesi nedeniyle bu konuda dışarıdan gelecek olan ulemanın yardımına ihtiyaç duymuş ve bunların eliyle bir Safevi Şia'sı meydana getirmiştir.⁶⁸ Bu yeni devlet dini, görüntü itibarıyla bir nevi Şiilik olsa da içinde barındırdığı şiddet ve marginal yönleriyle Irak'ta bulunan Şii doktrinden birçok yönden ayrılmaktadır.

Şah İsmail'in tasavvufu karışık bätünü inanç modelinin İran'da karşılık bulmasının o dönemin koşullarıyla da ilgisi bulunmaktadır.⁶⁹ 13. yüzyılda Anadolu'da Moğol istilası sonucu benzeri görülen bu durum, bölgede yaşayan halkın düştüğü büyük umutsuzluğa neden idi. Neticede ilahi bir kişiliğin ortaya çıkması, mana dünyasını yönetmesi sonucunu doğururdu.⁷⁰ Anadolu'da Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş ile görülen tasavvufa olan ilgi, İran'da beklenen "Mehdi", "Mürşit-i Kamil" sıfatlarıyla Şah İsmail'de hayat buldu.⁷¹ Bu karizmatik kişilik bütün Türk Dünyası'nda çok çabuk karşılık bularak tüm Azerbaycan ve İran başta olmak üzere Anadolu'daki Türkmenler için de bir kurtarıcı rolü üstlendi.⁷²

⁶² Gündüz, *a.g.e.*, s. 51.

⁶³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁹ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 91.

⁷⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 260.

⁷¹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 366.

⁷² Kevserânî, *a.g.e.*, s. 59.

Safevi Devleti Türk boylarından oluşan bir devlet olmasına rağmen diğer tüm dini cemaat ve liderliklerde olduğu gibi kendilerini Ehl-i Beyt'le ilişkilendirmişler ve İmam Musa Kazım soyundan geldiklerini söylemişlerdir.⁷³ Bunun en önemli sebebi Şiilik ve Alevilikte Ehl-i Beyt'e bağlı olmayan bir ailenin dini lider olma şansı olmamasıdır.⁷⁴ Bu yüzden ataları olan Şeyh Safi'yi mürşit-i kâmil olarak değerlendirmişler,⁷⁵ ancak Türklerden birçok müritleri olduğunu da belirtmek zorunda kalmışlardır.⁷⁶

Safevilerin gelişiyile genelde bir muhalefet harekâtı olan Şiilik, İran'ın kontrolünü siyasal Şiilikle ele geçirmiş ve bunu yerleştirmeye çalışmış daha sonra çevredeki Sünni devletlerle ölümüne bir mücadeleye girişmiş ve böylelikle daha fanatik bir siyasal Şii kitle oluşturmuştur.

Safevi İran'da Şiilik kurumsallaştıkça Alevi Türkmen beyleri gözden düşmeye başlamış⁷⁷ hatta kimi suçlarından dolayı Abdal Bey gibi çok ünlü komutanlar hiç affedilmeyecek şekilden cezalandırılmış, kadın elbisesi giydirilip eşeğe ters bindirilerek ordu içinde dolaştırılmışlardır.⁷⁸ Bir devlet dini haline alan Safevi Şiiliği, gün geçtikçe daha çok merkezileşirken Kızılbaş geleneklerinden uzaklaşmıştır. Bunu Safevi tarihçileri, "*İslam'ın esas kurallarının ve şeriatın manasının anlaşılması*" olarak yorumlamışlardır.⁷⁹ Oysa bu, halk tipi geleneksel bir inanç olan Aleviliğin yazılı tek tip bir doktrini olmadığı için şeriat kurallarını uygulamakta sıkıntı çekilmesi sonucu sadece Ehl-i Beyt ve Hz. Ali'ye olan sevgisi yüzünden kitabi Şiiliğe zorla dönüştürülmesi hareketidir. Şah İsmail'den hemen sonra Şiiliğin tesirleri o kadar artmıştı ki, Tahmasb zamanında aşırı yasakçı uygulamalar egemen olmuş, içki, kumar ve eğlence yasaklanmış bunun sonucu şairler Hindistan'a, ilim adamları ise Osmanlı topraklarına kaçmıştır.⁸⁰

Kızılbaş Türkmenler Şiiliği bir devlet dini yaparak ülkeyi bir kurumsal dini yapıya kavuşturmaya çalışsa da Şiiliği dini anlamda pek kabullenmemişlerdir.⁸¹ Yazdıkları kitaplarda Şiiliği Mısır topraklarından söküp atan Selahaddin Eyyübi'yi hayranlık ifadeleriyle övülürken Şii Fatimileri "*din ve devlet düşmanı*" şeklinde anlatmışlardır.⁸²

Safeviler sürekli kendilerini Ehl-i Beyt'le ilişkilendirmelerine⁸³ İran ve Pers tarihine sahiplenmelerine rağmen devlet düzeninde, İlhanlılar, Timur ve Moğol prensiplerine dayalı Türk devlet nizamının bütün rütbe ve makamlarını

⁷³ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11, 19; Gündüz, *a.g.e.*, s. 3; Kevserânî, *a.g.e.*, s. 59.

⁷⁴ Gölpınarlı, *Şiilik*, s. 133.

⁷⁵ Kazvini, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁶ Kazvini, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁷ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁸ Kazvini, *a.g.e.*, s. 55.

⁷⁹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 63.

⁸⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 64.

⁸¹ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 49.

⁸² Hasan Asadi - Şefaattin Deniz, *Kızılbaşlığın Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 62.

⁸³ Safiyyüddin'in oğlu Sadreddin soyunun Peygamber'den geldiğini iddia eden ilk tarikat reisiydi. (Lapidus, *a.g.e.*, s. 394).

kullanmışlar⁸⁴ ve tam bir Türkçe isim olan Kızılbaş ismini gururla taşımışlardır.⁸⁵ Öte yandan Şii ulema ise başlangıçtan beri sufilere⁸⁶ ve tasavvufa hep mesafeli yaklaşmış,⁸⁷ onları İslam dışı olarak nitelemiş⁸⁸ ve bununla ilgili birçok eserler yazmıştır.⁸⁹ Bu yüzden Fars ve Arap Şiilerin, Alevilerin yaşadığı Türk gelenekleriyle harmanlanmış tasavvufi bir İslam yorum olan Aleviliği anlamaları mümkün değildi. Çünkü Şiilere göre tasavvufa inananların Bâtını ve din dışı oldukları ifade edilmiş hatta⁹⁰ Hıristiyanlıkla ilişkilendirilmiştir.⁹¹ Oysa Alevilik, devletin düzenine müdahale edecek hukuki ve fikhî kurallara sahip olmayan⁹² insan ve toplum ahlakı üzerine konumlandırılmış tasavvufa dayalı geleneksel bir gali Şii öğretisi olduğu için⁹³ devlet yönetiminde kendi inancı doğrultusunda bir sistem kurmayı başaramadı.⁹⁴ Fakat Şah İsmail'in Alevilerin gözündeki mehdi özellikleri barındıran dini liderlik gücü onun dini esasları uygulayan bir devlet kurma durumuna yöneltti.⁹⁵ Ancak bunu yaparken en büyük rakibi Osmanlı'nın halifeliğini yaptığı Sünni ulemadan yararlanamazdı. Çünkü Sünni sistemin içinde kaldığında bu karizmatik dini liderlik gücünden mahrum kalacaktı. Kendine taraftar olan Türkmenlerin büyük bir kısmı Sünni Osmanlı otoritesi tarafından siyasi endişelerle daha Anadolu'dayken takibe alınmıştı.

Alevilikle, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e aşırı sevgi dışında neredeyse hiçbir benzerliği olmayan Şiiliği,⁹⁶ İran'da resmi din haline getiren Şah İsmail, bu inançtaki en büyük etkiyi, beklenen Onikinci İmam Mehdi olarak oluşturmaya çalışmış⁹⁷ ve kendi yaşadığı dönemde çok büyük başarı kazanmıştır. Ancak 1514 Çaldıran Savaşında alınan ağır yenilgi sonrası⁹⁸ hem toplumun hem

⁸⁴ Asadi - Deniz, *a.g.e.*, s. 29; Safevilerdeki devlet makamları yapı itibarıyla Türk devlet geleneğinden gelmektedir. Bunlardan bir tanesi de Timurlulardan alınan Sedr, Sodur denilen inanç birliği sağlayan makamdır (Kazvinî, *a.g.e.*, s. 32).

⁸⁵ Asadi - Deniz, *a.g.e.*, s. 11; Gündüz, *a.g.e.*, s. 12.

⁸⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁷ İmamiye'nin gerek usul, gerek fûrû (ibadet) bakımından yani inanç, ibadet ve muamelat yönünden, İsmailiyye, Zeydiyye, Mücessime, Müşebbihe, Mürchie, Ceberiyiye, Kaderiyiye, Hâriciyiye gibi mezheplerle, Yunan felsefesini İslamlaştıran Hukema inancıyla, Tasavvufufla, Vahdet-i Vücut akidesiyle, kendi reyine göre tevîl yolunu tutanlarla, Bâtınlıkla, Hurufilikle, Noktavilik gibi uydurma yollarla, Nusayrilik, Dürzilik, hele Şeyhilik Kerim Hanilik, Babilik, Bahailik, Kadıyanilik gibi son zamanlarda Batı sömürgecilerinin bölücülük gayretleriyle kurulan düzme dinlerle, İran'da bir azınlık olan ve kendilerine Ehl-i Hak ve "ser-sopordegan" diyen, Anadolu'da ve Rumeli'de "Aleviler" diye anılan, inançta aşırı giden, ibadetleri mühimsemeyen taifeye hiçbir ilgisi yoktur. Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 183.

⁸⁸ Daftary, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁹ Nasrullah Pürcevâdi, *Oniki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/143948>, 10.08.2018.

⁹⁰ Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 140.

⁹¹ Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 143.

⁹² Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 94.

⁹³ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 92; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 37.

⁹⁴ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 161.

⁹⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁷ Lapidus, *a.g.e.*, s. 395.

⁹⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 131, 143.

de kendisinin bu yöndeki inancında büyük bir sarsılma meydana gelmiştir.⁹⁹ Kendini içkiye vererek bir nevi inzivaya çekilmiş akabinde ise genç yaşta ölmüştür.¹⁰⁰ Ancak onun devrinin en büyük özelliği resmi adı On İki İmam Şiîliği olan inancı Sünni çoğunluğa zorla kabul ettirmiş olsa da İran'daki Şiîlerin her yönüyle desteğini alamamış,¹⁰¹ ayrıca devlet ricali ve askeri alandaki Türkmenlerin tamamı mürşit-i kâmil olarak onun inancı olan Aleviliği sürdürmüş, fakat Şah İsmail sonrası dönem Aleviler kitabi Şiîliğe dönmüştür.¹⁰²

Şah Tahmasb dönemiyle birlikte, dışarıdan getirilen Şiî ulema Türkmenlerin dini yaşantısıyla kendileri arasında hiçbir bağlantı göremeyince onları din dışı olmakla suçlamaya başlamışlardır.¹⁰³ Bu durum zamanla hızlanmış ve İran'da hiçbir Alevi unsur kalmayıp tamamen Şiîleşinceye kadar devam etmiştir. Dini anlamdaki bu değişim devlet idaresi açısından büyük etkiler oluşturmuştur. Türkmen devlet adamlarına ve komutanlarına karşı önlemler alınarak onların devlet açısından elde ettikleri konumlarından uzaklaştırılmaları sağlanmıştır.

Safevilerin, Türk devlet geleneğini sürdürmelerine rağmen¹⁰⁴ bir Türk Devleti oldukları konusunda hiçbir vurgu yapmamaları sürekli dikkat çekmiştir. Şah İsmail'in annesi bir Akkoyunlu sultanı olsa da Türk devlet geleneği içerisinden gelen hiçbir aileye baba tarafından akraba olmamaları onları bu haktan vazgeçmeye mecbur bırakmıştır. Böyle geleneksel bir Türk devleti oluşturamadıkları için mecburen bir teokratik devlete yönelmek durumunda kalmışlardır.

Ayrıca, klasik Oniki İmam Şiî anlayışının Safevilere aşırı tepkisini sadece dini açıdan değerlendirmek yanlıştır. Çünkü İran'ın başlangıcından bu yana birçok marjinal inancın doğup geliştiği yer olması bu inançların varlığını bilen bu toplum için fazla da şaşılacak bir şey değildir. Ayrıca İsmailiye Şiîliği'nin öncüsü Hasan Sabbah'ın da bir İranlı olması dolayısıyla radikal Şiî hareketler konusunda da yeterince tecrübeye sahiptir. Bunların bilinmesine rağmen Şiîlerin, Safevilere tepkisinin birinci nedeni onların Türk kökenli olmalarına dayanmaktadır.¹⁰⁵ Çünkü daha Selçuklu döneminin başlangıcından hatta Gök Türklerden bu yana İran bin yılı aşkın süre boyunca Türkler tarafından yönetilmiştir. Bu hâkimiyet süresi boyunca Türk devlet geleneği hep sürdürülmüş, Türk kültürü, Çin sınırından Memluk Devleti arasındaki bu büyük coğrafya ya egemen olsa da¹⁰⁶ hanedanların tercihleri açısından hep Türkler aleyhine gelişmiştir. Bunun en belirgin örneği İran'ı hâkimiyeti altına alan sultanların çocuklarına seçtikleri isimlerde gözükmektedir. Bir nesil önce Tuğrul, Çağrı, Sancar, Melikşah, Kılıç Arslan olan isimler Gıyaseddin, Keykavus, Keyhüsrev gibi İran mitolojik isimlerine süratle dönüşmüş aynı gelenek Safevilerde de

⁹⁹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 406.

¹⁰⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 60-61.

¹⁰¹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 8; Uyar, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁰² Gündüz, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰³ Uyar, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰⁴ Kevserâni, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁵ M.Ira Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 397.

¹⁰⁶ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 269-287.

sürmüş, Tahmasb, Elkas Mirza, Sam Mirza gibi isimlerle devam etmiştir. Bu anlayışın bir benzerini yine bir Türk olarak İran tahtına çıkan Gazneli Mahmut'ta da görmekteyiz. Firdevsi'ye yazdırdığı Şehname'de İran Sasani soyundan geldiğini ve Behram'ın oğlu olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁷ Safeviler de bu yolu izlemişler ve Ehl-i Beyt ve Sasani varisleri olduklarını söyleyerek İran milli kimliğini tekrar oluşturmaya çalışmışlar, rekabet ettikleri Türk ve Sünni devletlere karşı bir güç olduklarını belirtmişlerdir. Ancak tüm bu gayretleri onların Türk kimliğini örtmeye yetmemiştir. Şii yazarlarca Hristiyan etkisinde olduğu düşünülen, dini törenlerde müzik ve çalgı, kahramanların övülmesi, türbe ziyareti, zaviye ve tekke geleneği, taziye törenleri ve cenaze merasimlerindeki abartılı ağıtlar ve yas törenleri¹⁰⁸ bin yıllık Şamanizm'den beri süregelen Türk kültürünün uygulanmasıydı.¹⁰⁹ Safevilerin Türk olduklarını hiç zikredememeleri onların bir Hakan soyundan gelmediğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca onların mücadele ettikleri Türk ve Sünni devletlere karşı yeni bir kimlik oluşturmak gayretleri onları Ehl-i Beyt seçeresi¹¹⁰ ile Oniki İmam Şiisi, Hz. Hüseyin'in Sasani prensesiyle evliliğinden olan imamlar vasıtasıyla İran hükümdarı olmak fırsatını yakalamış oluyorlardı. Ancak bu Kızılbaş Türkmenler Anadolu'daki Sünniler ve İran'daki Şiiler tarafından benzer suçlamalara maruz kalıyorlar¹¹¹ tasavvuf ögesi ve Türk inançlarının etkisindeki Türk Şiiliği diyebileceğimiz Kızılbaşlık (Alevilik) inancını¹¹² anlatmakta büyük güçlük çekiyorlardı. İnançları bir nevi şirk, bidat, Rafizilik, cebir, şiddet inancı olarak tarif ediliyordu. Bu tarifi yapan İranlı Şiiler aslında İran'da egemen olan Türk Sünni devletlere de benzer suçlamalar da bulunmuştu. "*Türklerin egemen olmasından sonra, düşünce ve din bakımından taassup ve dar görüşlülük şiddetlendi.*" şeklinde yorum yapmışlardı. Bilhassa Selçuklulara karşı büyük bir savaş başlatan ve Safevilerden daha radikal çizgide olmasına rağmen Türk olmayan Hasan Sabbah, zulüm görmüş bir kitlenin başkaldıran lideri şeklinde sembolize edilmiştir.¹¹³ Aslında bu sözlerle yüzyıllarca Türklerin egemen olduğu tüm coğrafyalardaki dini hoşgörüyü kendilerince bir anda terse çevirmişlerdi. Oysa "Al Şia'yı Kara Şia yapmakla suçladıkları Safeviler olmasaydı bugün dünyada Şii inançtan söz etmenin çok zor olacağı bir gerçeklikti. Yaklaşık sekiz asır boyunca Sünni Türk egemenliğinde kalan İran'ın Şii yönetime kavuşmasını Kızılbaş Türklere borçlu olduklarını dikkate almıyorlar ve hatta bunu Şiiliğin kaybı olarak görüyorlardı.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ali Şeriati, *Ali Şaisi Safevi Şiası*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 99.

¹⁰⁸ Taşğın - Yaman - Musah, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁰⁹ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 162.

¹¹⁰ Ahmet Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu (Bisâti)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 29.

¹¹¹ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 29.

¹¹² Rıza Zelyut, *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013, s. 33, 52, 57.

¹¹³ Ehli Sünnet mezhebi, Gazneli, Selçuklu ve Moğol Türkleri'nin şeytanca rejimlerince uygulanabilmesi için bir araç haline gelmesine ve halk için zararlı bir maddeye ve öldürücü bir araca dönüşmesine neden oldu. Bunun sonucu Şia zulüm görmüş kitlelerin başkaldırısının sembolü oldu. Hasan Sabbah'ın terörizmi, Karmati sosyalizmi örnek olarak verilebilir. Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹⁴ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 162-163.

Türkler ve İranlılar arasındaki mücadelenin dini tarafı İran'da egemen olan Şii Buhevyi Oğulları dönemine kadar uzanmaktadır. Tuğrul Bey tarafından görevden uzaklaştırılan bu hanedandan sonra İsmailiye Şiiliği'nin en büyük etkiyi yapan Hasan Sabbah liderliğindeki Haşşilerin¹¹⁵ kale devletiyle olan ve yaklaşık yüz elli yıl süren amansız mücadele sonrasında Türkler ve İranlılar arasındaki düşmanlık artmış,¹¹⁶ hem soy hem inanç yönünden farklılaşarak daha derin bir hale gelmiştir. Bu yüzden Türk olan Safevilerin, İran'a dışarıdan gelen ancak Türk olmayan Şii ulema¹¹⁷ etkisiyle oluşturulan bu yeni sürece ayak uydurmaktan başka çareleri yoktu. Onlar İran tahtında kalmak istiyorlardı¹¹⁸ ve bu şekilde kendilerini tahta çıkaran Türkmenlerden ve onların inancı Alevilikten gün be gün uzaklaşarak tamamen kurtulma yoluna gittiler. Bu uygulamalar en başta kendi askeri güçlerinin temelini oluşturan Kızılbaş Türklerini rencide etmiştir.¹¹⁹ Sonuçta bunca reddi mirasa rağmen yine de İranlılar tarafından şiddetle eleştirilmekten kurtulamadılar.

Safevi Devleti'nin dini anlayışındaki bu radikal değişim en büyük rakibi Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethettikten sonra din adamlarını İstanbul'a getirmesiyle başlayan değişimine benzemektedir.¹²⁰ Bu iki Türk devleti eş zamanlı olarak Türk kültür ve din anlayışının, Sünni ve Alevi ekolünden uzaklaşarak din adamlarının da etkisiyle dini taassuba doğru bir değişim göstermiştir.¹²¹ Bu değişim bilhassa İran'da çok daha keskin değişikliklere yol açarak devletin genel idaresinde Türklerden İranlı Taciklere doğru hızlı bir geçiş gözlenmiştir.¹²²

"*Safevi Kızılbaş Devleti*" denilen dönem Şah İsmail'le son bulmuştur. Bilhassa devletin kurucusu Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda çok kısa sürede mağlubiyeti taraftarları üzerindeki mehdi etkisini derinden zedelemiş, İranlı siyasi ve dini elitleri devleti ele geçirmek için harekete geçirmiştir. Bu eyleme ilk olarak devletin askeri gücünü elinde bulunduran Türkmen Kızılbaşları, gözden düşürmekle başlamışlar ve savaşın kaybedilmesinin sebebi ve öncelikli nedeni olarak Şah İsmail için canlarını feda eden ve şimdiye kadar ki bütün savaşlarda zafer kazanan Kızılbaş beylerini hedef almışlardır.

Şah Tahmasb döneminde Kızılbaşlara ve onların uygulamalarına yönelik eleştirilerin Şii ulema etkisi görülmüştür. Şah Tahmasb, Kızılbaş ortamında büyüdüğü dönemdeki alışkanlıklarını İslâm dışı olarak değerlendirerek "*İslâm'a aykırı davranışlarını terk ettiğinden*" övgüyle bahsetmektedir. Ayrıca Kızılbaşların "*devlet erkânının bir gereği olarak içki meclislerinden vazgeçmek*" şeklindeki telkinlerini geri çevirdiğini belirtilmektedir.¹²³ Şah Tahmasb

¹¹⁵ "Assassin" terimi ahlaki gevşek insanlar anlamında Nizariler'i aşağılamak için diğer Müslümanların kullandığı Arapça Haşişi (çoğulu haşişiyeye ya da haşişin) sözcüğüne dayanmaktadır. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 29.

¹¹⁶ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

¹¹⁷ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹⁸ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 108.

¹¹⁹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, TTK, Ankara 2006, s. 67.

¹²⁰ Vecih Kevserâni, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992, s. 156.

¹²¹ Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 65.

¹²² Kazvini, *a.g.e.*, s. 10.

¹²³ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 10, 41.

devlet ricalinde içkinin olması gerektiği yönündeki Kızılbaş beylerin öğütlerine karşı, gördüğü rüyada içkiden ve zinadan vazgeçtiğini, Şii imamlara söz verdiğini söyleyerek cemaate anlatmıştır. Ancak o dönemlerde sadece Kızılbaşlarda değil, Anadolu'da yaşayan Sünni Türkler arasında da içkinin çok yaygınlaştığı yönündeki şikâyetler Ali bin Abdülkerim adlı bir şahıs tarafından Yavuz Sultan Selim'e bir rapor olarak verilmiştir.¹²⁴

Şah Tahmasb dönemiyle birlikte devletin kurucusu Kızılbaş Türkmenlere Osmanlı resmi anlayışında görülen benzer suçlamaların yapıldığı görülmekte, Kızılbaşlar, ilhad ve zındıklıkla suçlanmakta daha da ileri gidilerek Sarulu boyundan gelen Kızılbaşlar hayasızlık ve ahlâksızla suçlanmaktadırlar.¹²⁵ Şah Tahmasb'ın babası Şah İsmail'in silah arkadaşlarını bu kadar acımasızca eleştirilere başlamasının en önemli iki nedeni gözükmemektedir. Birincisi babasına kayıtsız şartsız bağlı olan ve aralarında mürşit, talip ilişkisi bulunan Türkmen beylerinin aynı karizmatik kişiliği, liderliği ve dini cazibeyi bulamadıkları Şah Tahmasb'ı hakan olarak görmemeleri sonucu başlayan sadakatsizlik, ikincisi ise bilhassa dışarıdan getirilen Şii ulemanın kurmak istediği dini otoritenin önündeki en büyük engel olarak gördükleri Türkmen beylerin bertaraf edilme istediğidir. Bu o kadar etkili olmuştur ki, Anadolu'nun bir ucu Teke Sancağı'ndan Şah İsmail'in davetine icabet ederek, canlarını onun yoluna sermek için ona katılmaya koşan Tekelülerin, bir nesil sonra oğlu Şah Tahmasb tarafından katledilmesine hükmedilmiştir.¹²⁶

Çaldıran Savaşı'na kadar Şah İsmail önderliğinde yaptıkları bütün savaşlarda çok parlak zaferler kazanan bu cengâver Türk Beyleri, Şah Tahmasb'ın Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı bir mektupta sarhoşlukla suçlanmış, *"akşamdan sabaha kadar şarap içtikten sonra savaşa yöneldikleri"* belirtilmiştir.¹²⁷ Oysa onlar Çaldıran Savaşı'nda mertlik adına yorgun Osmanlı ordusuna hemen saldırıyı düşünmemişler, onların bir gece dinlenerek düzen almasına müsaade etmişler ve belki bu kararla savaşı kaybetmeyi göze almışlardı. Diğer yandan Osmanlı Ordusu'ndaki Beyler kendi içindeki Kızılbaş askerlerin taraf değiştirmesi endişesiyle hemen savaşılmasına karar vermişlerdir.¹²⁸

Şah Tahmasb dönemindeki radikal değişikliği *"Allah'a hamdolsun, şimdi benim ülkemin askeri, şaraptan ve fisktan, hatta bütün kötülüklerden tövbe etmiştir. Şaraphaneler, bozahaneler ve çeşitli şeriat dışı yerler bertaraf edilmiştir."* şeklinde ifade etmiştir.¹²⁹ Kızılbaşlara duyulan bunca hınca rağmen kardeşi Elkas Mirza ile yaşadığı taht mücadelesinde Kızılbaşların ordu içinde ne kadar güçlü olduğu ifade edilmiş ancak onların tek bir mürşite yani Şah Tahmasb'a

¹²⁴ Tansel, *a.g.e.*, s. 20, 25.

¹²⁵ *"İlhad ve zındıklıklarıyla tanınmış olan ve son derece hayasız ve mezhebi geniş olmaları hasabıyla kendi nikahlı eşlerini birbirlerinden esirgemeyen Sarulu halkından bazılarının mal ve teçhizat vererek."* Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 29.

¹²⁶ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 28.

¹²⁷ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 40.

¹²⁸ Tansel, *a.g.e.*, s. 53.

¹²⁹ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 28.

bağlı olduğu anlatılarak “*yüz bin şehzade olsa yüzüne bakmazlar*” diyerek dini güçlerine vurgu yapmışlardır. Ayrıca Rum ulemasının iddialarının aksine, namazı, orucu, haccı, zekâtı ve dinin görevlerini yerine getirdiklerini söyleyerek Osmanlı'nın bunlara rağmen kendilerini kâfir saydığını söylemiştir.¹³⁰

Sonuç

Alevi ya da Kızılbaşlara yönelik isnat ve eleştirilerin genelde Sünni çevrelerden yapıldığı düşünülse de, Alevilerin, Türklerin olmadığı hiçbir İslâm ülkesinde varlığını sürdürmemeleri çok dikkat çekicidir. Bunun sonucu Anadolu dışındaki Alevilerin büyük bölümü ya Şiileşmiş ya da Sünnileşmiştir. Bu yüzden tasavvuf temelli, eski Türk inançlarından önemli motifler taşıyan, Hurufilikten ve Bâtınilikten etkilenmiş bir nevi gali Şiilik olarak adlandırılan Kızılbaşlık, İran coğrafyasında bir halk Şiiliğiyle devletleşmiş ama bir devlet dini haline gelememiştir. Bu yüzden nasıl ki Anadolu'da tasavvufa dayalı İslâm anlayışı, medreselerin açılması ve oradaki Sünni ulemanın etkisiyle gerileyip bir devlet İslâmı oluşmuşsa,¹³¹ bunun bir benzeri Kızılbaş Türkler ve Şii ulema tarafından İran'da uygulanarak halk Şiiliği devlet Şiiliği haline getirilmiştir. Böylece kontrol edilmesi zor olan Türkmen beyleri, zaman içinde bertaraf edilmiştir. Bu çalışmalar yapılırken onların dini ve milli kültürünün gözden düşmesi için her türlü propaganda yapılmıştır. Kızılbaş Türkler, İran'da Şiiliği resmi din olarak uygulamaya koymalarına rağmen çok kısa bir sürede Şii ulemanın hedefi haline gelmişlerdir. Tarihte kurulan ilk Türk Alevi Devleti, Şah İsmail dönemiyle başlayıp ve yine onun dönemiyle son bulmuştur.

Kaynaklar

- ARAS, Bahtiyar Murat: *Pazarlık Türkmen Alevileri*, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi 2017.
ASADI, Hasan - DENİZ, Şefaattin: *Kızılbaşlığın Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat: *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
CAHEN, Claude: *İslamiyet*, 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
DAFTARY, Farhad: *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
ELİADE, Mircea: *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017.
EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname*, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
FIGLALI, Ethem Ruhi: “Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (Özet), İlmî Neşriyat Yayınları, İstanbul 1994.
GÖLPINARLI, Abdülbaki: *Vilayet-nâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî*, İnkılâp, İstanbul 1995.
_____ : *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997.
_____ : *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul.
GÜNDÜZ, Tufan: *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
HASAN-I RUMLU: *Ahsenü't Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
KAZVİNİ, Abdüllatif: *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.
KEVSERANİ, Vecih: *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992.
LAPIDUS, M.Ira: *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 2003.
MELİKOFF, Irana: *Uyur İdik Uyardılar*, Demos Yayınları, İstanbul 2006.
OCAK, Ahmet Yaşar: *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
PÜRCEVADİ, Nasrullah: *Oniki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet*, 10.08.2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/143948>.
SARIKAYA, Mehmet Saffet: *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003.
ŞAH TASMASB-I SAFEVİ: *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
ŞERİATİ, Ali: *Ali Şiâsi, Safevi Şâsi*, Fecr Yayınları, Ankara 2011.
TANSEL, Selahattin: *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969.
TAŞĞIN, Ahmet - YAMAN, Ali - MUSALI, Namıq: *Safeviler ve Şah İsmail*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.
TAŞĞIN, Ahmet: *Şeyh Saftı Buyruğu (Bîsâtî)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.
TURAN, Osman: *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 15. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006.
UYAR, Mazlum: *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.
ZELYUT, Rıza: *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013.

¹³⁰ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, s. 55, 76.

¹³¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 46, 86-91.